

*Neuer Wettstein. Texte zum Neuen Testament
aus Griechentum und Hellenismus. Band I/1.1.
Texte zum Markusevangelium. Herausgegeben von Udo
Schnelle unter Mitarbeit von Manfred Lang
und Michael Labahn, Walter de Gruyter,
Berlin – New York 2008, ss. I-VI, 1-879.*

Prezentowane opracowanie sięga swymi korzeniami aż XVII w. Jest ono bowiem ściśle związane z postacią Johanna Jakoba Wettsteina (1693-1754). J. J. Wettstein urodził się w Bazylei, w bardzo wykształconej rodzinie. Już w 13 roku życia rozpoczął studia filozoficzne. U młodego bazylejczyka zrodziło się wówczas zamiłowanie do języków greckiego oraz łacińskiego, a także hebrajskiego. W wieku 16 lat zaczął studiować również teologię. Duży wpływ wywarła na niego w tym czasie osoba Ludwiga Freya, który u Wettsteina zaszczerpił umiłowanie do krytyki tekstu. J. J. Wettstein nie studiował wyłącznie w rodzinnym mieście, Bazylei, lecz pogłębiał wiedzę w wielu ośrodkach uniwersyteckich Europy, m.in. w Genewie, Zurychu, Bernie, Lyonie, Paryżu oraz w Anglii. We wszystkich tych miejscach bazylejczyk spotykał się z wiodącymi badaczami specjalizującymi się w krytyce tekstu. Zamiłowanie do niej, a także do języków biblijnych, zrodziło u niego pragnienie opracowania i wydania naukowego greckiego Nowego Testamentu.

Droga do publikacji tego dzieła okazała się jednak dość trudna, gdyż tekst grecki, jaki miał w nim się znaleźć, dość znacznie odbiegał na skutek tekstowo-krytycznych ustaleń J. J. Wettsteina od *textus receptus*. Zrodziło to silne sprzeciwy wobec bazylejczyka – został oskarżony o uprawianie teologii heterodoksyjnej, a nawet zmuszony do opuszczenia kraju. Przez kilka lat przebywał w Amsterdamie. Tam, w obliczu niemożności wydania krytycznego Nowego Testamentu, podjął się próby wydania *Prolegomeny*¹ do swych analiz tekstowo-krytycznych. Publikacji tej jednak również zaniechano z zasadniczego powodu – tekst grecki zbyt mocno różnił się od tekstu przyjętego.

J. J. Wettstein zrealizował jednak ostatecznie swoje przedsięwzięcie. Już u schyłku jego życia, na przełomie lat 1751/1752, wydano krytyczne

¹ Pełny tytuł: *Prolegomena ad Novi Testamenti graeci editionem accuratissimum, e vetustissimis codd. mss. denuo procurandam, in quibus agitur de codd. mss. Ni Ti, scriptoribus graecis, qui No To usi sunt, versionibus veteribus, editionibus prioribus et claris interpretibus; et proponuntur animadversiones et cautiones ad examen variarum lectionum Ni Ti necessariae.*

opracowanie Nowego Testamentu jego autorstwa. Z tą jednak istotną zmianą, iż tekst grecki nie był tymże opracowanym przez bazylejczyka, lecz zgadzał się zasadniczo z tekstem Elzevira (1624). Pełny tytuł dzieła J. J. Wettsteina brzmiał: *Novum Testamentum graecum editionis receptae cum lectionibus variantibus codicum mss., editionum aliarum, versionum et patrum necnon commentario pleniore ex scriptoribus veteribus hebraeis, graecis et latinis historiam et vim verborum illustrante opera et studio Joannis Jacobi Wettstenii*, Amstelaedami ex officina Dommeriana 1751/1752. Układ graficzny tego opracowania przedstawia się następująco. U góry strony znajduje się stanowiący główną część dzieła jednokolumnowy tekst grecki. Pod nim natomiast umiejscowiony jest tekst dwukolumnowy. W pierwszej kolumnie J. J. Wettstein zamieścił pomoce tekstowo-krytyczne włącznie z objaśnieniami. W drugiej natomiast materiał porównawczy z piśmiennictwa judaistycznego, hellenistycznego oraz rabinackiego.

Samo dzieło bazylejczyka nie było już wznawiane. Wyraźnie jednak doceniono jego ogromny trud zebrania materiału porównawczego dla piśmiennictwa nowotestamentowego. Po upływie wielu lat na nowo podjęto się kontynuacji jego opracowania, choć już w nieco zmodyfikowanej postaci. Inicjatorem wznowienia prac nad dorobkiem J. J. Wettsteina, których początek datuje się na 1915 r., był lipski nowotestamentowiec Georg Heinrici (1844-1915). Jego ambicją było zgromadzenie oraz opracowanie możliwie pełnego zbioru tekstów z obszaru hellenizmu, które stanowiły paralele dla dzieł hagiografów nowotestamentowych. W tym momencie ujawniła się już pierwsza zasadnicza różnica względem dzieła bazylejczyka. Podczas gdy ten – jak wspomniano – sięgnął w swym opracowaniu również do paralel z piśmiennictwa judaistycznego oraz rabinackiego, G. Heinrici skoncentrował się wyłącznie na nurcie hellenistycznym. W związku z tym zainicjowany przez niego projekt otrzymał nazwę *Corpus Hellenisticum* (CH)². Równocześnie synonimem tej nazwy stało się określenie *Neuer Wettstein*.

W opracowanie *Corpus Hellenisticum* zaangażowanych było wielu znaczących badaczy, m.in. Adolf Deismann, Ernst von Dobschütz, Hans Lietzmann, Erich Klostermann, Hans Windisch, Walter Bauer, Martin Dibelius, Gerhard Kittel, Henry J. Cadbury, Johannes Leipoldt, Kurt Aland, Harald Hegermann oraz Karl-Wilhelm Niebuhr. Prace nad projektem *Corpus Hellenisticum* przebiegały z różną intensywnością, a niekiedy – ze względu na uwarunkowania historyczne, finansowe czy personalne – były przerywane, nawet na dłuższy okres. Na tym etapie realizacji projektu publikowano zwłaszcza opracowania monograficzne, które miały stanowić dodatkową pomoc oraz umożliwić istotne

² Wspomnieć tutaj należy, że podczas jednego ze wspólnych posiedzeń naukowców pracujących nad CH stwierdzono, iż należy odgraniczyć od siebie materiał porównawczy pochodzący z hellenizmu od tegoż pochodzącego z judaizmu hellenistycznego. Dlatego zaproponowano podział na *Corpus Pagano Hellenisticum* (CPH) oraz *Corpus Judeo-Hellenisticum* (CJH). Od tego momentu realizacja projektu przebiegała niejako dwutorowo. Zamierzano również każde z opracowań – CPH oraz CJH – wydać w osobnych tomach. Ostatecznie jednak plan ten zarzucono.

pogłębienie studiów nad materiałem porównawczym. Studia nad *Neuer Wettstein* nabrały wyraźnego tempa od 1955 r., a przełomowym był lipiec 1986 r. Wówczas w Göttingen, pod przewodnictwem Georga Streckera, rozpoczęto intensywne opracowywanie *Corpus Hellenisticum*. Po jego śmierci (†1994) kierownictwo nad projektem objął Udo Schnelle. Prace nad nim przeniesiono do Halle i trwają one po dziś dzień.

W 1996 r., nakładem wydawnictwa Walter de Gruyter, opublikowano pierwszy, dwuczęściowy tom *Corpus Hellenisticum* dotyczący piśmiennictwa epistolarnego Nowego Testamentu oraz *Objawienia św. Jana* (*Neuer Wettstein. Texte zum Neuen Testament aus Griechentum und Hellenismus. Band II. Texte zur Briefliteratur und zur Johannesapokalypse. Herausgegeben von Georg Strecker † und Udo Schnelle unter Mitarbeit von Gerard Seeleig. Teilbaende 1-2*, Walter de Gruyter, Berlin – New York, ss. I-XXIV, 1-1832; dalej cytowane jako NW II/1-2). W drugiej kolejności, po pięciu latach, ukazał się tom odnoszący się do *Ewangelii Jana* (*Neuer Wettstein. Texte zum Neuen Testament aus Griechentum und Hellenismus. Band I/2. Texte zum Johannesevangelium. Herausgegeben von Udo Schnelle unter Mitarbeit von Michael Labahn und Manfred Lang*, Walter de Gruyter, Berlin – New York 2001, s. I-VI, 1-988; dalej cytowane jako NW I/2).

W 2008 r. wydano kolejny, omawiany tutaj tom, który obejmuje najstarszą ewangelię synoptyczną – *Ewangelię Marka*. Jego zasadniczą część stanowią 773 strony tekstu, w którym zamieszczono pochodzące z piśmiennictwa helleńsko-hellenistycznego oraz judaistyczno-hellenistycznego paralele do określonych ustępów pierwszej ewangelii synoptycznej. W zakończeniu (s. 775-879) zamieszczono kilka aneksów, które mają dopomóc w korzystaniu z dzieła. Odnaleźć tam można wykaz stosowanych skrótów lub symboli graficznych wraz z ich objaśnieniami – w kolejności skrótów o charakterze ogólnym oraz skrótów stosowanych w cytacji autorów/dzieł starożytnych. Następny aneks prezentuje zwięzłe informacje wskazujące, na którym z wydań oryginalnych, względnie przekładów danego autora/dzieła starożytnego opierali się w cytacji autorzy *Neuer Wettstein*. W pierwszej kolejności omawiani są autorzy/dzieła greckie, natomiast w drugiej łańcisci. Po tym aneksie umieszczono wykaz wybranej literatury, która – zdaniem autorów – ma dopomóc w dalszym studiowaniu tekstów antycznych zawartych w *Corpus Hellenisticum*, jak również stanowić pomoc w badaniach *Ewangelii Marka*. Kolejny aneks zawiera indeks przywoływanych w opracowaniu autorów starożytnych wraz z wskazaniem cytowanych miejsc. Następny aneks obejmuje indeks tematyczny. Ostatni wreszcie aneks zawiera wykaz tekstów najstarszej ewangelii ze wskazaniem ich przywoływanych w dziele helleńsko-hellenistycznych oraz judeo-hellenistycznych paralel.

Jako że omawiany tom *Neuer Wettstein* dotyczący *Ewangelii Marka* ukazał się w trzeciej kolejności, dlatego też jego autorzy nie prezentują już w nim ogólnych założeń, jakimi kierują się w swym dziele. Czynią to bowiem w pierwszej części tomu, który tyczy się piśmiennictwa epistolarnego oraz *Objawienia św.*

Jana. W związku z tym jest konieczne, aby w tym momencie sięgnąć właśnie do tej części dzieła. Należy także zaznaczyć, że opracowanie dotyczące się pierwszej ewangelii synoptycznej pozostaje w aspekcie metodologicznym w relacji ścisłej kontynuacji w stosunku do tomu obejmującego *Ewangelię Jana*. Równocześnie jednak oba tomy zajmujące się ewangeliami różnią się nieco we wspomnianym aspekcie względem NW II/1-2, o czym szerzej niżej.

Jak wspomniano, *Neuer Wettstein* miał stanowić kontynuację dzieła bazylejczyka. Jednakże, chociażby ze względu na obecny stan badań, optyka opracowania musiała zostać zmodyfikowana. Pierwszą różnicę w stosunku do „starego Wettsteina” już wskazano – ograniczenie materiału porównawczego „wyłącznie” do obszaru helleńsko-hellenistycznego oraz judeo-hellenistycznego. Druga zasadnicza odmienność nowego opracowania w stosunku do starego dochodzi do głosu w jego układzie graficznym. W *Corpus Hellenisticum* nie podaje się – jak czynił to bazylejczyk – w sposób ciągły całego tekstu Nowego Testamentu. Opracowanie wprawdzie także posiada charakter komentarza ciągłego, lecz w tym sensie, że najpierw podaje się określony ustęp nowotestamentowy, najczęściej jednowierszowy – w przypadku omawianego tomu z *Ewangelii Marka* – a bezpośrednio po nim zamieszcza się paralelne teksty starożytne. Tekstu Nowego Testamentu nie podaje się również za opracowaniem bazylejczyka, lecz za *textus receptus*, aczkolwiek w uzasadnionych przypadkach dokonuje się korekty tekstowo-krytycznej. W cytacji autorów dzieł starożytnych przyjęto następującą zasadę: do danego ustępu nowotestamentowego podawane są w pierwszej kolejności – jeśli takie istnieją – paralele z piśmiennictwa judaizmu hellenistycznego, w drugiej kolejności – jeżeli można takie wskazać – z literatury helleńsko-hellenistycznej, wreszcie w trzeciej – jeśli takowe istnieją – z piśmiennictwa łacińskiego doby hellenizmu. W każdej z tych trzech grup materiał porównawczy uporządkowany jest – w takiej mierze, jak jest to możliwe – chronologicznie. Autorzy *Neuer Wettstein* podając określone paralele z piśmiennictwa starożytnego, opierają się na naukowych wydaniach poszczególnych autorów/dzieł. Nie cytują jednak fragmentów paralelnych w językach oryginalnych, lecz już w przekładzie na język niemiecki, bazując przy tym na przekładach krytycznych. W językach oryginalnych – greckim lub łacińskim – przytaczane są jedynie te fragmenty danego pisma, które wykazują istotne, niekiedy wręcz dosłowne nawiązania do określonego tekstu nowotestamentowego. Należy zaznaczyć, że wskazanie miejsc paralelnych nie ogranicza się wyłącznie do cytowania fragmentu danego dzieła starożytnego. Autorzy *Neuer Wettstein* bowiem – to kolejna różnica w stosunku do dzieła bazylejczyka – odpowiednio do wytycznych współczesnej hermeneutyki stawiają sobie za cel każdorazowe uwzględnianie kontekstu danego ustępu (por. NW II/1-2, s. XIIn). W związku z tym każdy fragment materiału porównawczego poprzedzony jest związłym historycznym oraz literackim wprowadzeniem.

Poniżej podany zostaje przykład z omawianego opracowania, przy czym zachowana zostaje wersja oryginału (por. s. 246n):

Mk 5,24

καὶ ἀπῆλθεν μετ' αὐτοῦ. καὶ ἠκολούθει αὐτῷ ὄχλος πολὺς καὶ συνέλιβον αὐτόν.

1. Plin Nat Hist XXIX 5

Das 29. Buch der Naturkunde behandelt die Medizin und Pharmakologie. Bei der Darstellung der Geschichte der Heilskunst beklagt sich Plinius über die Uneinigkeit der Ärzte.

Es besteht kein Zweifel, daß alle jene Ärzte, indem sie durch irgendeine Neuerung von sich reden zu machen suchen, direkt <auf Kosten> unseres Lebens Geschäfte machen. Daher jene elenden Zänkereien am Bett der Kranken, wobei keiner das gleiche Urteil abgibt <wie ein anderer>, damit es nicht scheine, er pflichte dem eines anderem bei. Daher jene Inschrift eines Unglücklichen auf seinem Grabmal: „Durch die Menge meiner Ärzte bin ich ums Leben gekommen (*hinc illae circa aegros miserae sententiarum concertationes, nullo idem censente, ne videatur accessio alterius. hinc illa infelicis monumenti inscriptio: turba se medicorum perisse*)”.

[συνέλιβον]

2. Ovid Ponto IV 9,15-28

Auszug aus einem Brief, den Ovid in der Verbannung verfasste. Der Brief ist an Pomponius Graecinus adressiert, dem Ovid mitteilt, dass er ihn gerne bei seinem ersten offiziellen Weg als Konsul auf das Kapitol begleitet hätte.

[15] Ja, ich gestehe, ich würde an jenem Tage so stolz sein, / [16] daß meinen Hochmut ein Haus schwerlich zu fassen vermag, / [17] und wenn die heilige Schar des Senates zur Seite dir schreitet, / [18] zög' ich dem Konsul voraus, wie man es Ritzern befiehlt, [19] und wiewohl ich mir wünschte, dir immer am nächsten zu stehen, / [20] wäre ich dennoch froh, dir nicht zur Seite zu gehn; / [21] würde ich dann von der Menge zerdrückt, ich wollte nicht klagen (*nec querulus, turba quamvis eliderer, essem*), / [22] nein, es wäre mir süß, würd' ich vom Volke gequetscht (*sed foret a populo tum mihi dulce premi*); / [23] freudig wollt' ich betrachten, wie groß die Länge des Zuges / [24] und über welch einen Weg sich das Gedränge erstreckt, / [25] und, daß du besser erkennst, wie ich ganz mit dem Volke empfinde, / [26] gerne dein Purpurgewand möcht' ich genau mir besehn; / [27] auch die Bilder am Sessel des Konsuls würd' ich betrachten, / [28] all die Arbeit, die einst Elfenbeinschnitzer getan;...”

3. Ovid Fast I 219-222

Diese Eintragung findet sich im Festkalender beim ersten Januar. Ovid gibt ein Zwiegespräch zwischen sich und Janus wieder, in welchem er Janus fragt, warum man Göttern Geld schenkt.

[219] Du aber fragst, ob es etwas Gutes bedeutet, wenn Geld man / [220] Schenkt, und warum es uns freut, kriegen des Kupfergeld wir? / [221] Kupfer gab einst man, jetzt gilt das Gold als das bessere Omen (*aera dabant olim: melius nunc omen in auro est*); / [222] Neues Geld hat gesiegt, älteres räumte den Platz!

Jak już zasygnalizowano, ambicją inicjatora wznowienia prac nad dorobkiem J. J. Wettsteina, G. Heinrici, było przepracowanie oraz zawarcie w dziele pełnego wykazu helleńsko-hellenistycznych – greckich oraz łacińskich (por. NW II/1-2, s. XIIIn) – tekstów paralelnych do dzieł nowotestamentowych hagiografów. W praktyce ideał ten musiał jednakże, ze względu na rozległość materiału, zostać zarzucony. Dlatego też autorzy *Neuer Wettstein* zmuszeni byli do określonego wyboru materiału porównawczego. By wybór ten był z jednej strony jak najbardziej obiektywny, z drugiej zaś spełniał wymogi merytoryczne, wskazano kilka kryteriów, którymi się w nim kierowano (por. NW II/1-2, s. XIVn).

Pierwszym kryterium jest zawężenie materiału porównawczego wyłącznie do tych tekstów starożytnych, które wnoszą istotne informacje historyczne dotyczące środowiska Nowego Testamentu. Przy czym chodzi o takie teksty, które nie zawierają jeszcze refleksji na temat istnienia Nowego Testamentu.

Drugim kryterium jest ograniczenie materiału porównawczego do tekstów, które: a) zawierają treściowe paralele do Nowego Testamentu (wykazują zgodność merytoryczną bądź poświadczają istnienie oraz funkcjonowanie porównywalnych rytów i instytucji); b) przyczyniają się do dokładniejszego wyjaśnienia realiów, o których mowa na kartach Nowego Testamentu (osób, miejsc, instytucji, zwyczajów, historycznych wydarzeń oraz procesów itd.); c) objaśniają ważne pojęcia czy też rzadko spotykane słownictwo; d) nasświetlają horyzont recepcji antycznego słuchacza lub czytelnika, biorąc pod uwagę określone wypowiedzi hagiografów nowotestamentowych; e) zawierają ustalone wyrażenia językowe.

W związku z powyższym autorzy *Corpus Hellenisticum* zrezygnowali z cytacji niektórych ustępów z dzieł Ojców Kościoła, a mianowicie wówczas, gdy nie prezentują one starych, jeszcze przedchrześcijańskich tradycji lub też nie są utrzymane w ogólnej, hellenistycznej konwencji. Nadto wyłączyli również tego rodzaju teksty, które wyjaśniają określony fragment nowotestamentowy wyłącznie w aspekcie leksykalnym, gramatycznym lub stylistycznym, ponieważ – jak twierdzą – tego rodzaju informacje można odnaleźć bądź w opracowaniach dotyczących gramatyki Nowego Testamentu, bądź też w różnego rodzaju słownikach egzegetycznych oraz teologicznych.

Prezentowany tom *Corpus Hellenisticum* dotyczący *Ewangelii Marka* z jednej strony mieści się w kanonie wskazanych powyżej założeń. Z drugiej strony jednak dokonano w nim, identycznie jak już wcześniej w NW I/2, pewnych modyfikacji w stosunku do NW II/1-2, w czym dochodzi do głosu zasygnalizowany moment dyskontynuacji pomiędzy tomami dotyczącymi ewangelii a obejmującym literaturę epistolarną i *Objawienie św. Jana*. Po pierwsze, przeprowadzono

określone zmiany o charakterze technicznym (nieco inny układ graficzny, zastosowanie innych czcionek itp.), które nie będą tutaj omawiane. Po drugie, co najistotniejsze, dokonano pewnych modyfikacji w aspekcie merytorycznym. Przede wszystkim jeszcze bardziej zawężono materiał porównawczy. Zrezygnowano z tych tekstów, które objaśniają ważne pojęcia czy też rzadko spotykane słownictwo (por. wyżej, punkt c), gdyż informacje na ten temat – jak uzasadniają to autorzy dzieła – zawierają różnego rodzaju pomoce leksykalne. Bardzo rzadko przywoływane są również te teksty, które zawierają ustalone wyrażenia językowe (por. wyżej punkt e), ponieważ okazało się, iż zazwyczaj nie wnoszą one nic szczególnego dla interpretacji określonego ustępu nowotestamentowego. Tom *Neuer Wettstein* tytułujący się najstarszej ewangelii opatrzony został, na wzór NW I/2, również bardzo cennym indeksem, a mianowicie wykazem przywoływanych w opracowaniu ustępów pierwszej ewangelii synoptycznej ze wskazaniem ich paralel z dzieł hellenisko-hellenistycznych. Indeks ten jeszcze bardziej ułatwia korzystanie z dzieła.

Omawiane opracowanie stanowi niewątpliwie bardzo wielką pomoc w studiach nad tekstami Nowego Testamentu, w tym przypadku nad tekstami z *Ewangelii Marka*. Każdy egzegeta, który w sposób rzeczywiście rzetelny pragnie zgłębić szeroko rozumiany kontekst Nowego Testamentu, zrozumieć uwarunkowania historyczne, polityczne, gospodarcze, kulturowe, socjalne oraz religijne, w jakich przecież kształtowały się nie tylko dzieła nowotestamentowych hagiografów, ale zrodziło oraz krzewiło się chrześcijaństwo, winien do tego opracowania sięgnąć. W bibliotece teologa-biblisty *Corpus Hellenisticum* powinno znaleźć swe miejsce zaraz przy innym, niezwykle wartościowym opracowaniu, jakim jest komentarz Stracka-Billerbecka. Oba te dzieła wszakże w istotny sposób się dopełniają. Należy oczywiście wyraźnie zaznaczyć, że choć jest ono przysłowiową „kopalnią wiedzy”, to jednak bynajmniej nie rości sobie prawa do dzieła doskonałego oraz wyczerpującego. Sami autorzy odsyłają czytelników niejednokrotnie do innych opracowań dotyczących się tej materii. Czynią to w przypisach, ale również w wykazie bibliografii. W omawianym tomie jest on stosunkowo zawężony, ale w jednym z aneksów NW II/1-2 odnaleźć można o wiele więcej wskazówek bibliograficznych (zob. s. 1773nn). Wskazano tutaj leksykony dotyczące starożytności, słowniki, opracowania dotyczące dziejów literatury, historii oraz historii kultury, filozofii, wreszcie historii religii oraz mitologii. Podano również opracowania, które już szczegółowo traktują o środowisku Nowego Testamentu, ze szczególnym uwzględnieniem doby hellenizmu. W tym miejscu wyszczególniono zbiory tekstów antycznych pochodzących z literatury hellenizmu i zebrane w innych aniżeli *Corpus Hellenisticum* opracowaniach, a następnie opracowania monograficzne. Na końcu podano najczęściej cytowane w dziele komentarze nowotestamentowe.

Oczywiste jest, iż korzystanie z *Neuer Wettstein* nie jest w stanie zastąpić własnych studiów nad tekstami antycznymi zawierającymi materiał porównawczy do Nowego Testamentu. *Corpus Hellenisticum* stanowi w tej mierze

„jedynie” pomoc. W tym momencie należy wskazać jeden z minusów omawianego dzieła. Jest ono bowiem niezwykle przydatne dla czytelnika niemieckiego, natomiast czytelnik polski napotyka tutaj na pewien problem, jednakże nie tyle techniczny, co przede wszystkim hermeneutyczny. Każdy przekład jest już wszakże interpretacją. Czytelnik polski korzystając z opracowania niemieckojęzycznego, które zawiera przekłady tekstów antycznych na język niemiecki, spotyka się *de facto* z podwójnym tłumaczeniem, co naturalnie sytuacją korzystną nie jest. Dlatego też, by uniknąć tego rodzaju problematyki hermeneutycznej, polski czytelnik winien traktować *Neuer Wettstein* równocześnie jako przewodnik bibliograficzny, który dopomoże mu dotrzeć do tekstów oryginalnych wskazanych dzieł, a przynajmniej do ich rzetelnych przekładów polskojęzycznych. Korzystanie z *Corpus Hellenisticum* domaga się zatem równocześnie podejścia krytycznego.

Podsumowując należy stwierdzić, iż całość opracowania niewątpliwie zasługuje na jak najlepszą ocenę, a jego twórcom oraz wydawcom należy się wielkie uznanie, nie tylko za ogrom oraz trud pracy, lecz przede wszystkim za to, że otworzyli kolejne „wrota”, które badaczom Nowego Testamentu pozwalają jeszcze lepiej zagłębić się w świat dzieł nowotestamentowych hagiografów. Każdy, kto będzie korzystał z *Corpus Hellenisticum*, z pewnością napotka na jakieś błędy literowe lub edycyjne, albo też może wysunąć zarzut bądź zbyt subiektywnego, bądź wręcz nazbyt dowolnego doboru tekstów antycznych przez jego autorów. Wszelkie głosy krytyczne jednakże nie mogą w żaden sposób podważyć ogólnej i nieocenionej wartości zaprezentowanego dzieła.

Dominik Nowak

Chrześcijańska Akademia Teologiczna